

Регіональний чинник у формуванні політичної ідентичності

Тетяна Татаренко,
доктор політичних наук,
завідуюча кафедрою соціального управління
та соціальних комунікацій
Луганського національного аграрного університету

Регіональний політичний розвиток проявляється як загальносвітова тенденція XXI століття. Глобалізаційні процеси впливають на фрагментацію та плюралізацію суспільного життя, при цьому роль локалітетів посилюється, старий принцип організації соціального життя особистості та груп змінюється. Регіони, як соціально просторові одиниці з вираженою регіональною самосвідомістю, інтересами і потребами, здебільш прагнуть виступати у якості суб'єктів політичного процесу, що зумовлює відповідні зміни у статусі територіального простору. Відтак набуває актуальності питання вибору оптимальної конструкції регулювання територіального розвитку і створення дієздатної моделі державного будівництва загалом, визначення орієнтирів консолідації суспільства через міжрегіональну інтеграцію з урахуванням специфіки кожного регіону, функціонального наповнення регіональної політики.

Соціально-політичні події, що відбувалися у 2004 - 2007 роках, свідчать про значну неоднорідність регіонів у політичному, соціально-економічному та етнокультурному вимірі. Суспільство виявилось багаторівневим, динамічним, соціокультурним утворенням, що складається з по-різному орієнтованих груп інтересів, кожна з яких посідає певне місце в соціальному просторі та має власні цілі. Відтак загострюються проблеми особистісного та міжгрупового рівня, пов'язані з питанням соціальної ідентифікації, самовизначенням членів суспільства, тобто в територіальних утвореннях можуть існувати різноспрямовані соціокультурні тенденції. На соціетальному рівні виникає питання про необхідність конституціоналізації нового стану суспільства і його спільнот, визначення напрямів їх подальшого розвитку, формування нових атрибутів національно-групової ідентифікації, що відображають ступінь

адаптованості населення і усвідомлення необхідності відчуття власної самодостатності. Регіони та міжрегіональні інтереси сприяють утворенню різних регіональних ідентичностей та регіональній трансформації самого інституту держави, що обумовлює переоцінку критеріїв домінування його ролі у процесі соціального розвитку, можливості ефективно використовувати свої економічні та етнокультурні функції.

Чинники регіональної ідентифікації є одними з визначальних у формуванні етнотериторіальної спільноти. Регіональна ідентичність як суб'єктивна соціально-географічна реальність формується на підставі почуття спільноти володіння та користування певною територією, власних соціальних зв'язків, способів організації життєдіяльності, системи цінностей, що відрізняються від загальноприйнятих, а також соціальними інститутами. Територіальність постає як фундаментальна характеристика людської поведінки й передумова самоорганізації спільнот. Територіальна ідентичність, як правило, стійка, однак зміни в організації простору та колективних уявлень про перспективи розвитку зумовлюють зміни ідентичності, створення нових спільнот або ж втрату ідентичності. Проте в умовах трансформаційних суспільних процесів регіональна ідентичність певною мірою може переважати над національною, тобто регіональна ідентифікація сильніше проявляється в суспільствах, де не завершився процес формування національної ідентичності і територіальна ідентифікація стає домінуючою.

Розглядаючи регіональну ідентичність стосовно України, необхідно відзначити, по-перше, територіальну ідентифікацію особистості, що є ієрархічною і має кілька підрівнів: з певною територією (районом, містом, областю, республікою), з економіко-географічною територією (Закарпаття, Галичина, Полісся, Донбас, Крим тощо). Територіальна ідентифікація достатньо стійка, рідко змінюється навіть у випадку зміни місця проживання.

По-друге, формування регіональної політичної ідентичності пов'язане з наявністю суб'єктів, зацікавлених у її існуванні, які всіляко підтримують регіональний імідж. Такими суб'єктами можуть бути регіональні адміністрації, представники політичних партій, регіональні політичні рухи, інститути освіти і культури. На формування регіональної ідентичності впливає мова спілкування: назва регіону включається в назву інститутів, підприємств, фірм тощо.

По-третє, помітну роль, а можливо й визначальну, відіграють регіональні інтереси і цінності, які можуть збігатися або ні із загальноукраїнськими. Наявність регіональних інтересів обумовлюється конкретними соціально-економічними, політичними проблемами сучасної України і, в залежності від предмету дослідження, в основному припускає: 1) інтереси різних соціальних груп (професійні, вікові, конфесійні тощо); 2) інтереси політичних угруповань регіону, які на відповідному рівні мають представляти інтереси груп населення; 3) інтереси регіональної

еліти, котра контролює владні структури і прагне інституціонувати свої відносини з Центром; 4) інтереси регіонального лідера і його команди, які можуть вступати в суперечність з пріоритетами населення.

В умовах соціально-політичної кризи закономірним є намагання регіональної еліти як забезпечити економічну безпеку, правопорядок, законність і соціальну стабільність на території свого проживання, так і дистанціюватися від Центру, посилити владні контрольні функції над економічними ресурсами території. Тому доцільно розглядати не регіональну, а місцеву, локальну ідентичність, риси, що об'єднують українські регіони, а не розділяють їх. Проте, враховуючи певні особливості, регіональна/місцева еліта прагне використовувати фактор „особливого регіонального інтересу”, його відмінність від інтересів інших регіонів та Центру і сформуванню особливої політичної ідентичності з метою мобілізації населення на підтримку своїх дій та інтересів. Не випадково це чітко простежується у формуванні таких виборчих блоків і партій, як Партія регіонів, „Наша Україна – Національна самооборона”, Блок Юлії Тимошенко та ін.

Водночас регіональні інтереси представляють багаторівневу структуру, складові якої взаємопов'язані, але можуть і вступати в суперечність між собою. При схожих економічних інтересах областей їх політичні інтереси помітно відрізняються, адже вони пов'язані з суспільними проектами [1], що орієнтуються на історико-культурну специфіку, поселенські, географічно-господарські, ціннісно-нормативні відмінності, які здебільшого набувають політичного забарвлення. Йдеться, зокрема, про наявність особливостей регіональних суб'єктних політичних культур по осях „Схід – Захід” та „Північ – Південь” [2]. Регіональні преференції особливо проявилися під час парламентських і президентських виборів 2002, 2004 та 2006 років, коли ідентифікаційні питання щодо мови, подвійного громадянства набували політичного звучання, вимірюваних показників. Це зорієнтувало передвиборчі кампанії не на економічні, а на ціннісні питання, світоглядні відмінності, зумовило розбіжності в політичних симпатіях населення, що дозволяє констатувати наявність „конфліктних політичних культур у регіональному вимірі” [3], про розмежування населення та посилення міфу про „дві різні України”. Переважна більшість населення південно-східних регіонів за своїми культурними, політичними орієнтаціями голосували за політичні сили, більш налаштовані на інтеграцію з Росією, що свідчить про денационалізованість значної частини населення, його розмежуванням на підставі актуалізації почуття історичної пам'яті, суспільних цінностей, способу і стилю життя, соціокультурних зв'язків, політичних преференцій. Відтак чинник територіальності віддзеркалює розбіжності в політичних симпатіях жителів регіонів.

Результати соціологічних опитувань 2004 і 2006 років відображають дихотомію політико-географічних „образів” у межах східно-західної диференціації українського простору. В умовах суспільно-політичної

трансформації відбувається поляризація інтересів регіональної еліти, посилення регіональної ідентичності та висока політична мобілізація виборців на територіях, котрі виділяються стійкою історико-культурною, економічною та соціальною специфікою, особливо це стосується Донбасу й Галичини. При цьому значну роль в активізації зазначених процесів відігравали інтереси, символи та ідентичності [4].

Для усвідомлення оцінки стану громадянської ідентичності важливим є осмислення специфіки регіональних прагнень. Не випадково суттєво відрізняються погляди респондентів на шляхи розвитку України. В Луганську, наприклад, 65,6 % опитаних вважають, що Україна – це держава всіх громадян, незалежно від їх національної приналежності (Львів – 37,5 %), 72,9 % луганців відзначають, що Україна має розвиватися як багатокультурне, багатомовне і багатоконфесійне суспільство (Львів – 35,3 %), а також повинна зберігати все цінне із спадщини царської Росії і СРСР, поєднуючи його з власною духовною традицією – 63,1 % (Львів – 21 %). Протилежні пріоритети домінують у Галичині. Так, 58,8 % львів'ян вважають, що Україна – це, насамперед, держава українців, котрі повинні мати у своїй країні певні переваги (Луганськ – 35,8 %). У Львові переважає точка зору, що в Україні повинен діяти принцип „одна нація, одна мова, одна церква” – 55,5 % (Луганськ – 22,6 %) [5, с. 98 - 99]. Серед цінностей, які могли б об'єднати суспільство, теж існують значні відмінності: жителі Донецька виділили зростання рівня і якості життя населення – 46 % (Львів – 22 %), стабільність, порядок – 11 % (Львів – 18 %), сильна держава – 30 % (Львів – 8 %), соціальна справедливість – 25 % (Львів – 15 %). Для донеччан ідеальна Україна – це, насамперед, держава, яка забезпечує високий соціальний захист громадян, – 38 % (Львів – 18 %) і стабільна держава без конфліктів – 33 % (Львів – 15 %). Для львів'ян ідеальна Україна – це демократична держава, яка не допускає обмеження прав громадян, – 34 % (Донецьк – 6 %) і могутня держава, яка посідає лідерські позиції у світі – 24 % (Донецьк – 19 %) [6, с. 23]. Отже жителі Донбасу й Галичини представляють ціннісну свідомість „полярних полюсів” Сходу і Заходу України, які по різному себе ідентифікують та продукують протилежні політичні та культурні моделі розвитку держави.

Регіональна диференціація соціокультурного та економічного простору сприяє поширенню локальної ідентичності, безпосередньо пов'язаної з власним розумінням того, що становить територіальну спільноту, тобто з ідентифікацією тих соціокультурних особливостей локальної спільноти, які індивід сприймає як притаманні йому, при цьому має схильність перебільшувати уявну різницю між локальними спільнотами. Підтвердженням цього є останні виборчі кампанії, у процесі яких одним із чинників електорального вибору кандидатів на посаду Президента України чи певної політичної партії/блоку на парламентських виборах була регіональна представленість політичних лідерів, які відображають інтереси конкретних територій. Так, жителі Донецька готові були на

виборах проголосувати за Партію регіонів – 55 %, Блок Н. Вітренко „Народна опозиція” – 7 %, Комуністичну партію – 4 %, БЮТ – 3 %. Жителі Львова готові були віддати голоси за БЮТ – 44 %, „Нашу Україну” – 12 % [6]. Особливо помітні відмінності в регіональному розрізі в площині ідеологічних симпатій, які віддзеркалюють політичні орієнтації громадян та в певній мірі їх політичну ідентифікацію. У регіонах наявні різні уподобання громадян щодо соціалістичної, комуністичної та націонал-демократичної ідеологій. Комунізм як ідеологія має більше прихильників на Сході і Півдні країни (13,3 % та 10,0 %), кількість яких пропорційно менша на Заході та в Центрі (1,0 % та 4,8 %). Націонал-демократична ідеологія приваблює переважно населення Заходу України – 28,7 % (на Південному Сході – 5,4 %, у Донбасі – 2,6 %, Північному Сході – 7,1 %). Соціал-демократична та соціалістична ідеологія превалює у Центральному регіоні, на Північному Сході, Південному Сході та в Донбасі — від 9 % до 15 % прихильників (на Заході України – від 6 % до 8 %). Отже за рівнем ідеологічної ідентифікації регіони суттєво зближуються, диференціюючим є саме характер ідентифікації. Усі ідеологічні течії мають регіональний дисбаланс з Заходу на Схід або навпаки, при цьому різниця стосовно крайніх ідеологічних напрямів між Західною Україною і Донбасом зростає.

Водночас в Україні немає жодної ідеології з більш-менш збалансованим (хоча б на мінімальному рівні) сегментом прихильників у всіх регіонах [7, с. 94; 8, с. 120 - 121; 9, с. 434]. Крім того, громадяни у своїй більшості не керуються у політичному житті стійкими переконаннями. В ході опитування „Вибори до Верховної Ради України – 2007 р. очима жителів Луганської області” респондентам пропонувалося запитання „Як би ви охарактеризували свої політичні переконання?”. 66,1 % респондентів відповіли, що у них немає стійких політичних переконань, крайніми лівими себе визнали 1,5 %, лівими – 9 %, лівоцентристами – 5,9 %, правоцентристами – 4,8 %, правими – 11,6 %, крайніми правими – 1,1 % опитаних. Але і ті, хто визначився зі своїми політичними переконаннями, навряд чи дотримуються їх у своїй політичній поведінці. Люди без стійких політичних переконань переважають в електоральних групах всіх політичних партій/блоків. Відтак партійна система України формується як регіоналізована. Адже у політичному процесі, насамперед у виборчих кампаніях, регіональні культурні ідентичності виявилися найбільш чутливими. Не випадково регіональні культурні ідентичності є предметом маніпулювання з боку політичних груп та еліт.

Полярними видаються оцінки жителів регіонів щодо відповідальності політичних інститутів і організацій за внутрішньополітичні процеси та відносини Сходу і Заходу України. Так, у Луганську вважали, що Партія регіонів сприяє порозумінню – 34,7 % (Львів – 10,7 %), загострює стосунки – 21,5 % (Львів – 70,4 %), суттєво не впливає – 14,6 % (Львів – 3,5 %), важко відповісти – 29,3 % (Львів – 15,5 %). У Львові, навпаки, вважали, що сприяє

порозумінню БЮТ – 36,5 % (Луганськ – 7,7 %), загострює стосунки – 31,2 % (Луганськ – 54,8 %), суттєво не впливає – 9,6 % (Луганськ – 8,5 %), важко відповісти – 22,6 % (Луганськ – 29,9 %), відповідно, НУ — НС – у Львові: 33,9 %, 22,4 %, 16,5 %, 27,2 % (Луганськ – 5,2 %, 49,9 %, 13,8 %, 31,2 %); КПУ у Луганську 14,0 %, 14,9 %, 31,4 %, 39,7 % (Львів – 2,7 %, 47,7 %, 21,9 %, 27,7 %) [10, с. 300 - 301].

В умовах суспільно-політичної трансформації однією з актуальних проблем є суперечності між декларованими громадсько значущими ідеалами справедливого демократичного суспільства й відповідальної, підзвітної громадянам влади та існуючими суспільними практиками. Це є наслідком суспільного розчарування та „зворотних” тенденцій, зростання скепсису та недовіри до влади [11]. Такі настрої є результатом значних суспільних очікувань та відображають складнощі практичного втілення декларованого проекту суспільного оновлення, а також суперечності та непослідовність його владної реалізації. Втім, сутність суперечностей пов’язана з питанням інституціоналізації соціальних ідеалів, цінностей, практик у реальну суспільну життєдіяльність. Це передбачає впорядкованість і сталість соціально-структурної та нормативної системи, визначення і закріплення їх соціальних норм, правил, статусів і ролей з метою задоволення суспільних потреб та інтересів [12].

У процесі формування політичної ідентифікації відбуваються ціннісні зміни, які впливають на процеси самоорганізації й адаптації та характеризуються багатомірністю. „Ядро” ціннісної системи визначає місце суспільства в загальній цивілізаційній трансформації [13]. Цінності певною мірою формують суспільну свідомість та визначають, які соціальні новації будуть вкорінені, а які не приживуться. Проте за період 1991 - 2000 років відбулося падіння таких демократичних цінностей, як можливість критики й демократичного контролю владних структур, вільне виявлення думок, прагнення того, щоб ідеали демократії набули в суспільстві більшої вагомості, ніж гроші, [14]. Більшість населення не використовує правових форм вирішення особистих проблем й не налаштована активно захищати свої права [9, с. 449; 15, с. 37 - 38], серед населення домінують матеріалістичні цінності (наголошування важливості фізичної та економічної безпеки людини). Через масове збіднення ці цінності, що визначаються як „цінності виживання”, 2000 року поділяло три четверті населення країни. Що стосується прихильників постматеріалістичних цінностей („цінностей самореалізації та самовираження”), то їх було 2006 року близько 1 % відсотка.

Останнім часом, треба відзначити, набуває ваги ціннісний синтез, що поєднує матеріалістичні та постматеріалістичні цінності, орієнтаційний потенціал громадян характеризується і настановленням на „цінності виживання” і на „цінності самореалізації”. Це так звана „змішана ціннісна орієнтація”, вага якої на 2006 рік зросла удвічі й охоплює близько 40 % населення. Така ціннісна орієнтація найбільш адекватно відповідає

суспільним реаліям сьогодення. Розвиток її залежатиме від поліпшення як індивідуальних життєвих обставин, так і загальної суспільної ситуації в країні в цілому [16, с. 348 - 349].

Моніторингові дані свідчать також, що домінуючими продовжують залишатися цінності, пов'язані з пріоритетом групової солідарності перед індивідуальною свободою особистості, ідеї головної ролі держави, персоніфіковане сприйняття влади, тяжіння до пошуку харизматичного лідера [17, с. 252]. У суспільстві переважає точка зору, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж будь-які закони і дискусії. Найвищою є підтримка можливого режиму „сильної руки” в Донбасі – 54,5 % (на Заході – 30,0 %, в Центрі – 37,8 %, на Півночі – 43,5 %, на Півдні – 34,1 %, на Сході – 49,6 %, загалом – 41%). Прихильників демократичної багатопартійної системи в Донбасі – 8,3 %, (на Сході – 16,5 %, на Півдні – 36,8 %, на Заході – 33,5 %, в Центрі – 26,5 %, на Півночі – 19 %, загалом – 24 %) [18, с. 34 - 35]. Отже удвічі більше виявилось тих, хто вважає за краще режим „сильної руки”, ніж демократична багатопартійна система.

Жителі регіонів, насамперед у Львові та Луганську, покладають надії в успішному розвитку української держави на сильних особистостей на вищих державних посадах, політичні партії та державні органи. На запитання „Чия діяльність насамперед може сприяти успішному розвитку України” в Луганську та Львові віддають перевагу „сильним особистостям” на державних посадах – 63 %, політичним партіям у Луганську – 37,9 % (у Львові – 32,1 %), державним органам у Луганську – 39 % (у Львові – 29,9 %).

Тим часом, респонденти з Донбасу суттєвим для розвитку України вважають діяльність органів місцевого самоврядування – в Луганську – 22,8 % (в селах Луганської області – 44 %), натомість у Львові – 17,1 % (в селах Львівської області – 28,3 %). Респонденти з Галичини важливим вважають „масовий рух всього народу”: у Львові – 23,3 %, у Луганську – 14,2 % [19, с. 135 - 137].

Слід зазначити, що, згідно з опитуваннями, проведеними у 1998, 2002, 2006 і 2007 роках, кількість прихильників „сильної руки” зменшується, що безпосередньо пов'язано з розчаруванням громадян у політичних лідерах загалом [18, с. 35].

Сьогодні спостерігається суперництво політичних сил, які маніфестують полярні позиції стосовно майбутнього розвитку країни. Це віддзеркалюється на рівні масової свідомості, що загалом звелось до протистояння приблизно рівних за мірою підтримки у суспільстві позицій. За даними омнібусу 2006 року, приблизно третина респондентів (34,6 %) підтримує думку, що Україна має бути схожою на розвинені країни Заходу, ще майже третина воліла б бачити Україну у складі відновленого союзу колишніх радянських республік, 24,8 % респондентів вважає, що Україна має обрати самобутній шлях розвитку, не визначилося 10,5 % [20, с. 211]. Цілком закономірно, що політична влада має враховувати домінуючі орієнтації

Тетяна Татаренко

громадян, незважаючи на їх різновекторність, навіть контрастність при виборі певних преференцій у визначенні напрямів інтеграційної політики, розробці тактичних рішень.

Таким чином, в Україні існують регіони з різною цивілізаційною приналежністю, з різними соціокультурними системами, політичними симпатіями, ідентифікаційною системою координат. Населення Сходу і Заходу, репрезентуючи різні полюси України, підтримує різні проекти політичного та соціокультурного розвитку. Так, на Сході внаслідок історичної полікультурності населення, синтезу ціннісних орієнтацій різних етносів, що проживають в Донбасі, сформувалась толерантність і багатоманітність поведінських стратегій [4, с. 48]. Російськомовні українці та росіяни Східної України і Півдня політично лояльні до української держави, однак більшість їх не сприймає ані версії національної ідентичності з її етнолінгвістичною домінантою та неминучою русофобією, ані протиставлення „європейської України” „азійській” Росії [21]. Проект Донбасу пропонується розглядати як проект співгромадянства, згідно з яким модерна українська нація формується як політичне утворення та розвивається як багатокультурна, багатоконфесійна спільнота, при цьому етнічність здебільшого стає приватною справою громадян. Крім того, до проекту Донбасу тяжіють Схід і Південь України.

Водночас у Галичині історично склався інший тип взаємовідносин між представниками різних етносів, що формувалися за принципом „домінуючий/титульний етнос – етнічні меншини” [22, с. 10]. Прозахідна орієнтація цього регіону суттєво впливає на формування нормативно-ціннісної орієнтації у відносинах обміну зі Сходом. Проект Галичини передбачає доволі жорстку кореляцію етнічної та культурної лояльності з політичною [5, с. 98 – 99; 22, с. 7 – 17]. До 2006 року цей проект був привабливим для всього Заходу та значної частини жителів Центру. Однак на останніх парламентських виборах більшість населення Волині і Центру віддали перевагу БЮТ, а отже сформували власний суспільний проект, який частково поєднує проекти Донбасу й Галичини.

Сьогодні ці проекти конкурують в масштабах України, кожен з них може бути життєздатним, проте в одній країні одночасно їх неможливо механічно поєднати й реалізувати. В Україні радше говорити про необхідність політики суспільної консолідації. Однак спроби налагодити конструктивний діалог між Сходом і Заходом України, сконструювати постійно діючу систему взаємозв'язку, співучасті та взаємообміну зустрічаються з небажанням почути і зрозуміти одне одного. Укорінені стереотипи, ідеологічні практики, а також відмінності в культурі, формах спілкування та обміну, що сформувалися в різних історичних соціально-політичних просторах, та їх інтерпретація не відповідають сучасним вимогам і потребам територіального розвитку держави.

З погляду історичної перспективи для держави об'єктивною необхідністю є суспільна консолідація, вироблення єдиної моделі

розвитку, прийнятної для населення всіх регіонів, яка б віддзеркалювала їх відмінності та інтереси. Це потребує інтеграції на міжрегіональному рівні, яка передбачає ціннісний консенсус щодо цілісного уявлення про державу як на рівні власної свідомості, так і позиціонування в світі, а також формування відповідної інтегративної ідеології, суттю якої є збереження суб'єктності в процесі конструювання органічного інтегративно-структурного соціуму, цілісності України як структури, побудованої на парадигмі співпричетності, свідомої співпраці різних її частин, взаємопідтримки та духовного зростання [23; 24].

Література:

1. **Сторонянська І., Шульц С.** Міжрегіональна інтеграція в Україні. – Львів, 2007. – 297 с.; **Кононов І. Ф.** Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках на пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С. 5 - 27.
2. **Погоріла Н. Б.** Регіональні поділи в Україні на прикладі політичної культури // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К., 2004. – С. 63 - 81.
3. **Стегній О.** Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94 - 122.
4. **Коржов Г.** Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С.38-52.
5. **Кононов І. Ф.** Донбас та Галичина: регіональні авто- та гетеростереотипи і соборність України // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. науков. праць. – Луганськ, 2007. – С. 94 - 105.
6. **Вакулова Т. В.** Цивілізаційний вимір регіонів та національні інтереси України // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. науков. праць. – Луганськ, 2007. – С. 22 - 23.
7. **Зоткін А.** Політичні та економічні пріоритети населення // Українське суспільство 1992 - 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2007. – С. 89 - 95.
8. **Вишняк О. І.** Соціокультурна динаміка політичних регіонів України: Соціологічний моніторинг. 1994 - 2006. – К., 2006. – 203 с.
9. Українське суспільство 1992 - 2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2006. – 578 с.
10. **Кононов І. Ф.** Український націоналізм у світі другого модерну // Ціннісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму: Матер. III Міжнародн. наук. конф., Івано-Франківськ, 17 - 18 листопада 2007 р. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 292

- 303.

11. **Паніна Н.** Демократизація в Україні та „помаранчева революція” у дзеркалі громадської думки // Дзеркало тижня. – 2006. – 20 травня.

12. **Степаненко В.** Слова і справи: проблеми інституціоналізації суспільних ідеалів в Україні // Українське суспільство 1992 - 2007. Динаміка соціальних змін. / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2007. – С. 324 - 336.

13. **Инглхарт Р.** Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6 - 32.

14. **Ручка А.** Динаміка ціннісних відданостей населення України: 1991 - 2000 роки // Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К., 2002. – С. 182 - 184.

15. **Хобта С. В.** Аксеологический аспект межрегиональных отношений Востока и Запада Украины // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матер. Всеукр. конф., Луганськ 25 - 26 травня 2006 р. – Луганськ, 2006. – С. 36 - 39.

16. **Ручка А.** Соціокультурне підґрунтя демократичної консолідації // Українське суспільство 1992 - 2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2006. – С. 347 - 355.

17. **Лисенко Е. В.** Политическая модернизация как объект социологического анализа // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 251 - 254.

18. **Бекешкіна І.** Динаміка оцінок населенням стану демократії в Україні (2004 - 2007) // Українське суспільство 1992 - 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2007. – С. 24 - 37.

19. **Єнін М.** Політичні орієнтації та рівень довіри мешканців Донбасу та Галичини до владних структур // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. науков. праць. – Луганськ, 2007. – С. 127 - 137.

20. **Злобіна О.** Про майбутнє України та українців // Українське суспільство 1992 - 2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2006. – С. 210 - 221.

21. **Журженко Т.** Міф про дві України // Сучасність. – 2003. – № 4. – С. 15 - 20.

22. **Кононов І. Ф.** Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матер. Всеукр. конф., Луганськ, 25 - 26 травня 2006 р. – Луганськ, 2006. – С.5-27.

23. **Гальтунг Юган, Несс Арне.** Політична етика Ганді / Пер. з норвезького. – Львів, 2001. – 278 с.

24. **Лутай В. С.** Основной вопрос современной философии. Синергетический вопрос. – К., 2004. – 156 с.